

УДК 159.9.072

М. І. Балан

О. С. Колесніченко

Н. В. Юр'єва

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ ДО ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ

Подано результати пілотного дослідження, проведеного співробітниками науково-дослідного центру Національної академії Національної гвардії України з вивчення соціально-психологічних особливостей адаптації військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності в екстремальних умовах. Саме серед військовослужбовців Національної гвардії України поширеними є чотири типи адаптації до перебування у стресових умовах, зокрема: “прогнозуючий небезпеку”, “відкритий небезпеці”, “приймаючий роль жертви”, “приховуючий свій страх”.

***Ключові слова:** адаптація, військовослужбовець, екстремальна ситуація, Національна гвардія України, психологічні особливості, психодіагностичні методики.*

Постановка проблеми. В останні роки помітно підвищився інтерес до проблем адаптації людини й особливо – до екстремальних умов діяльності. Ця проблема останнім часом стала надзвичайно актуальною для всіх силових міністерств і відомств України, оскільки професійна діяльність цих фахівців пов'язана з екстремальними умовами.

Адаптація військовослужбовців Національної гвардії України (НГУ) до стресових умов службово-бойової діяльності відрізняється від такої у мирних умовах, оскільки на військовослужбовців впливає цілий комплекс соціальних і психологічних факторів, що викликають необхідні зміни поведінки у зв'язку з новими вимогами. Освоєння нових стресових умов життя і діяльності військовослужбовця пов'язане зі значними витратами нервової енергії, підвищеною збудливістю, напруженістю, нервозністю, переживанням негативних емоцій, конфліктністю у взаєминах. Тому від того, наскільки швидко й ефективно буде здійснено входження військовослужбовця у нові для нього умови служби, залежить успішність виконання поставленого завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчить аналіз наукової літератури, адаптація є складним і багатоплановим явищем. Аналіз наукових публікацій з проблеми адаптації особистості (С. Максименка, В. Моляко,

Г. Балла, М. Боришевського, Г. Васяновича, М. Варія, Н. Жигайло, В. Рибалки, В. Семиченко, О. Солодухової, Т. Яценко) дозволяє зробити висновок про те, що, незважаючи на великий інтерес до цієї проблеми у психологічній теорії та практиці, цей аспект не може бути зарахований до кількості достатньо розроблених. Аналізу процесів і труднощів адаптації військовослужбовців (представників інших силових структур) присвячена низка праць учених (А. Я. Анцупов, М. І. Дяченко, Л. Ф. Железняк, В. В. Коннов, В. І. Конюков, В. А. Моголицький, Ж. Г. Сінокосов, В. Я. Яблонько). Окремі аспекти професійної та соціально-психологічної адаптації військовослужбовців стали об'єктом дисертаційних досліджень вітчизняних (В. В. Богуславський, Г. С. Дунін, Т. А. Дяттеренко, М. Г. Мелконян, Л. Г. Шатворян, О. О. Назаров тощо) та зарубіжних авторів (С. Кабеле, Альфонсо Маріо І. Рамос та ін.) [1–4].

Наслідки стресових подій збройних конфліктів мають величезний вплив як на самих учасників бойових дій, так і на членів їх сімей. Військовослужбовці, виконуючи особливі функції, виявляються найбільш уразливими у фізичному й моральному відношеннях і несуть основний тягар усіх наслідків збройних конфліктів. Звідси впливає багатозначність психологічних перевантажень, емоційно-стресової напруженості військовослужбовців,

© М. І. Балан, О. С. Колесніченко, Н. В. Юр'єва, 2017

що беруть участь у міжнародних конфліктах. Усвідомлення необхідності розроблення спеціальних програм і заходів психологічної реабілітації військовослужбовців, що пережили психотравмуючі умови діяльності екстремальної ситуації у бойовій обстановці, на цей час стає реальністю для наших співвітчизників. Психологічному аналізу поведінки особистості в екстремальній ситуації присвячені праці Ю. А. Александровського, В. Г. Архангельського, В. А. Вяткиної, П. І. Сидорова, В. М. Литкіна, М. Ф. Лукманова [5–8].

Екстремальність умов бойових дій виражається в інтенсивності стрес-фактора, раптовості, небезпеці, тотальному впливі на великі групи людей, а також тривалим і важким плином постекстремальних психічних розладів. Екстремальні умови діяльності з психологічної точки зору характеризуються наявністю сильного психотравмуючого впливу подій та обставин на психіку військовослужбовця.

Різниця у впливах екстремальних ситуацій на військовослужбовців та інших людей визначається тим, що для останніх властивим є шукати який-небудь притулок і намагатися уникнути небезпеки; військовослужбовець же не має на це права і змушений свідомо перебувати у цій ситуації та сприяти її вирішенню. Сучасний рівень відносин у нашому суспільстві з огляду на економічну кризу і соціальну нестабільність створює середовище, що само по собі є не менш травмуючим для психіки людей, які повернулися з війни, ніж сама ситуація бойових дій. Отже, людина, виходячи з екстремальної ситуації, що пов'язана із загрозою для життя, зіштовхується із серйозними проблемами її непотрібності та нерозуміння в суспільстві. Проблему реадaptaції військовослужбовців у постконфліктних ситуаціях (мається на увазі період після закінчення бойових дій) вивчено недостатньо і фрагментарно. Дослідники не дають комплексної розробки цієї проблеми, а розглядають її вузькоспеціально.

Поняття “адаптація” – одне з основних у дослідженні процесу психотравмування і дальшої реабілітації. Завдяки процесу адаптації досягаються оптимізація функціонування систем організму і збалансованість його в системі “людина–середовище”.

Адаптація – це одночасно рівновага між середовищем та організмом і процес пристосування до умов середовища, що змінюються. Адаптивність особистості визначається ступенем розвитку в неї здатності до психічної регуляції. Кожна людина має свій адаптаційний поріг.

Адаптаційний поріг – це максимальний ступінь екстремального впливу на людину, до якого вона здатна адаптуватися за допомогою психофізіологічних компенсаторних механізмів без завдання шкоди цілісній структурі особистості. Чим вище рівень функціонування механізмів психічної регуляції, тим менше ймовірність зриву процесу адаптації в екстремальних умовах, а отже, вище адаптаційний поріг.

Метою статті є дослідження соціально-психологічних особливостей адаптації до стресових умов виконання службово-бойових завдань військовослужбовцями Національної гвардії України.

Виклад основного матеріалу. З метою вивчення особливостей адаптації до стресових умов виконання військовослужбовцями НГУ службово-бойових завдань проведено дослідження співробітниками науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності НГУ Національної академії Національної гвардії України.

Для визначення особливостей адаптації до перебування у стресових умовах було використано комплекс психодіагностичних методик, зокрема “Шкала реактивної та особистісної тривоги Ч. Спілберга-Ю. Ханіна” (ШРОТ), опитувальник оцінки стану адаптації “ОСАДА” С. І. Яковенка, “Опитувальник травматичного стресу” (ОТС) І. О. Котенева, що дозволяють визначити ознаки гострого стресового розладу (ГСР) та посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

У дослідженні взяли участь 117 військовослужбовців НГУ з військових частин (офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом, військовослужбовці строкової служби), які були учасниками бойових дій.

Для узагальнення даних було використано процедуру кластерного аналізу, яка дала змогу виділити 4 групи, що розрізняються поміж собою за показниками адаптації до

перебування у стресових умовах. Ці дані наведено у табл. 1 та 2.

Як видно із наведених у таблицях даних, 1–3-тя групи розрізняються поміж собою за показниками вираженості ознак напруження та травматичного стресу. Ці показники збільшуються від 1-ї до 3-ї групи. Логіка змін особистісної та реактивної тривожності дещо інша.

Так, у 1-й групі (68,38 %) майже за всіма показниками адаптивності діагностовано “нормальне” напруження без загрози особистості, але у разі хронічного перебігу воно може мати негативні наслідки для психіки військовослужбовців. Про високу вірогідність такого сценарію розвитку свідчить діагностований у цій групі низький рівень задоволеності життям.

Т а б л и ц я 1

*Психометричні характеристики груп адаптації до перебування у стресових умовах
(в умовних балах)*

Шкала	Група			
	група 1	група 2	група 3	група 4
Методика ШРОТ				
Реактивна тривога	37,11±5,75	33,44±5,33	37,50±2,83	40,50±3,87
Особистісна тривога	34,25±4,93	29,96±5,73	29,00±9,27	34,25±5,32
Методика ОСАДА				
Задоволеність собою, своїм психічним станом	8,41±1,84	10,96±1,40	13,00±0,00	6,00±0,00
Задоволеність ситуацією, її динамікою	8,65±1,29	9,68±1,22	12,00±0,00	6,50±0,58
Задоволеність сферою міжособистісних стосунків	8,38±1,68	8,52±1,19	9,00±0,00	7,50±1,73
Задоволеність своїм функціональним станом	8,15±1,58	8,24±2,24	8,00±0,00	6,00±0,00
Задоволення життєдіяльністю	9,18±1,95	9,56±2,31	14,00±0,00	7,00±0,82
Сума	42,76±5,52	46,96±6,33	56,00±0,00	33,00±1,41
Методика ОТС				
L – брехня	15,41±2,57	10,56±0,51	19,00±0,00	13,50±3,42
Ag – агравації	6,55±2,57	9,88±1,01	12,00±0,00	6,00±0,82
Di – дисимуляція	7,54±3,24	9,08±3,55	11,00±0,00	7,25±3,86
ПТСР	112,54±11,42	137,60±5,07	172,00±0,00	84,25±4,57
A (1) – подія травми	9,70±1,44	8,80±2,53	11,00±0,00	6,50±0,58
B – повторне переживання травми	20,71±3,28	31,24±2,03	39,00±0,00	13,50±2,89
C – симптоми уникання	31,30±6,29	33,92±3,55	46,00±0,00	25,00±3,83
D – симптоми гіперактивації	33,01±4,35	44,52±4,05	54,00±0,00	24,75±3,77
F – дистрес і дезадаптація	17,81±3,21	19,12±1,01	22,00±0,00	14,50±2,38
ГСР	104,63±9,67	131,92±3,55	170,00±0,00	75,00±2,94
b – дисоціативні симптоми	16,09±2,51	22,56±0,51	33,00±0,00	14,00±2,31
c – повторне переживання травми – “вторгнення”	19,28±3,25	27,80±2,53	34,00±0,00	12,25±2,99
d – симптоми уникання	7,61±2,06	7,68±1,52	10,00±0,00	3,25±0,50
e – симптоми гіперактивації	38,23±5,58	51,08±3,55	62,00±0,00	29,75±4,92
f – дистрес і дезадаптація	13,73±3,36	14,00±0,00	20,00±0,00	9,25±5,25
depres	38,56±8,56	47,76±2,03	59,00±0,00	39,00±5,72

Т а б л и ц я 2

*Показники значущих розбіжностей груп адаптації до перебування у стресових умовах
(t-критерій Стьюдента-Фішера)*

Шкала	Значущість розбіжностей					
	t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄	t ₃₋₄
Методика ШРОТ						
Реактивна тривога	2,95**	0,33	1,66 ⁰	2,78**	3,19**	1,38
Особистісна тривога	3,37**	1,58	0,00	0,28	1,48	1,24
Методика ОСАДА						
Задоволеність собою, своїм психічним станом	7,34**	22,30**	11,73**	7,29**	17,73**	-
Задоволеність ситуацією, її динамікою	3,64**	23,16**	6,66**	9,55**	8,43**	19,05**
Задоволеність сферою міжособистісних стосунків	0,48	3,33**	0,99	2,01 ⁰	1,14	1,73
Задоволеність своїм функціональним станом	0,19	0,85	12,20**	0,54	5,00**	-
Задоволення життєдіяльністю	0,75	22,09**	4,70**	9,61**	4,15**	17,15**
Сума	2,98**	21,46**	10,40**	7,14**	9,62**	32,53**
Методика ОТС						
L – брехня	15,93**	12,49**	1,10	83,30**	1,72 ⁰	3,22**
Ag – агравації	9,48**	19,00**	1,10	10,46**	8,51**	14,70**
Di – дисимуляція	1,94 ⁰	9,57**	0,15	2,71*	0,89	1,94 ⁰
ПТСР	15,37**	46,55**	10,80**	33,95**	21,33**	38,37**
A (1) – подія травми	1,69 ⁰	8,05**	9,67**	4,34**	3,94**	15,59**
B – повторне переживання травми	19,25**	49,80**	4,84**	19,15**	11,83**	17,67**
C – симптоми уникання	2,62**	20,89**	3,09**	17,03**	4,37**	10,97**
D – симптоми гіперактивації	12,17**	43,12**	4,24**	11,70**	9,62**	15,50**
F – дистрес і дезадаптація	3,18**	11,68**	2,66**	14,21**	3,83**	6,30**
GCP	21,11**	60,47**	16,22**	53,69**	34,84**	64,54**
b – дисоціативні симптоми	21,72**	60,35**	1,76 ⁰	103,04**	7,38**	16,45**
c – повторне переживання травми – “вторгнення”	13,67**	40,49**	4,57**	12,24**	9,86**	14,57**
d – симптоми уникання	0,18	10,37**	12,84**	7,63**	11,26**	27,00**
e – симптоми гіперактивації	13,61**	38,09**	3,34**	15,40**	8,32**	13,10**
f – дистрес і дезадаптація	0,73	16,68**	1,69 ⁰	-	1,81 ⁰	4,09**
depres	8,85**	21,35**	0,15	27,73**	3,03**	7,00**

Примітка. ⁰ p ≤ 0,1, * p ≤ 0,05, ** p ≤ 0,01.

Майже всі показники травматичного стресу у 1-й групі знаходяться у межах норми. Виняток становлять показники за шкалою “С – симптоми уникнення” та “F – дистрес і дезадаптація”, які можна позначити як середньовисокі.

Звертає увагу на себе й те, що в цій групі найвищі показники особистісної тривоги (34,25±4,93) і досить високі, порівняно з іншими групами, оцінки за шкалою “А – подія травми” (9,70±1,44). Припускаємо, що саме висока здатність до передбачення негативних

наслідків подій і критичне ставлення до своїх можливостей (які й відбиваються на збільшенні показників особистої тривожності, дистресу та оцінки небезпечності ситуації), помножені на стратегію уникнення прогнозованої небезпеки, забезпечують меншу травматизацію особистості в актуальній ситуації, зменшують рівень загрози розвитку ПТСР. Таким чином, зазначений тип адаптації можна позначити як “тривожний, прогнозуючий небезпеку”.

Для 2-ї групи (21,37 %) характерним є деяке “недооцінювання” небезпеки подій, які вони переживають. Так, у цій групі діагностовано одні з найменших показників реактивної тривожності ($33,44 \pm 5,33$) та оцінки “Подій травми” ($8,80 \pm 2,53$). Крім того, у цій же групі менш вираженими є показники ГСР [“b”, “c”, “e” – середньовисокі значення (60–70 Т), “d”, “f” – середні (близько 50 Т)], порівняно із показниками ПТСР (усі показники середньовисокі, знаходяться у діапазоні 60–70 Т).

Така “непідготовленість” призводить до субекстремального рівня напруженості адаптаційних здібностей в актуальній стресовій ситуації, деякої незадоволеності собою, своєю здатністю контролювати конкретну ситуацію, її динаміку і свою життєдіяльність у цілому.

Проте, попри набуті ознаки ПТСР, пережиті події не змінили їх загальної установки щодо оточуючого світу, який вони й надалі не сприймають як небезпечний і загрозовий [одні з найменших показників “особистої тривожності” ($29,96 \pm 5,73$)], не змінили їх відвертості, відкритості зовнішньому світу [найменші показники за шкалою “L – брехня” ($10,56 \pm 0,51$)]. Таким чином, цей тип адаптації можна позначити як “відвертий, відкритий зовнішньому світу (і небезпеці)”.

Представники 3-ї групи (6,84 %) демонструють усі ознаки гострого стресового розладу та ПТСР, критичне напруження адаптаційних здібностей. Однак ці показники поєднуються з найменшими з-поміж перших трьох груп показниками особистісної тривожності та досить високим (на загальному фоні показників методики ОСАДА цієї групи) рівнем задоволеності своїм функціональним станом ($8,00 \pm 0,00$). У цій групі також діагностовано найвищі показники за шкалою “L – брехня” ($19,00 \pm 0,00$), “Ag – агравація” ($12,00 \pm 0,00$) та “Di – дисимуляція” ($11,00 \pm 0,00$). Ці дані дозволяють припустити, що мова, можливо, йде не тільки про ГСР та

ПТСР як вони є, а й про прагнення викликати співчуття, виправдати свою поведінку відомими (поширеними серед військовослужбовців на психологічних лекторіях) даними про стрес та ПТСР. Це підтверджується й тим, що попри те, що представники цієї групи належали до різних військових частин і серед них були як військовослужбовці військової служби за контрактом, так і військовослужбовці строкової служби, їх показники тотожні (стандартне відхилення за всіма шкалами методик ОТС та ОСАДА дорівнює нулю), тобто відбивають не індивідуальні переживання, а узагальнене на основі типового психологічного лекторію уявлення військовослужбовців про особливості переживання бойового стресу і його наслідки. Виходячи з цього наведений тип було позначено як “віктимний, приймаючий роль постраждалого (жертви)” (звісно, що до цієї групи ввійшли також і ті, хто справді має ознаки ГСР та ПТСР).

Деяко протилежні тенденції діагностовано у 4-й групі (3,42 %). Для її представників характерним є демонстрація повної відсутності ознак ГСР та ПТСР, підкреслення високого рівня власних адаптаційних здібностей. При цьому вони мають найвищі показники реактивної тривожності ($40,50 \pm 3,87$), які іррадіюють і на особистісну тривожність ($34,25 \pm 5,32$). Припускаємо, що представники цієї групи, усвідомлюючи власну тривогу, намагаються її приховати від оточуючих (а можливо, й від самих себе), компенсувати надмірною бравадою. Таким чином, цей тип було позначено як “витісняючий, приховуючий свій страх” (не виключено, що наднизькі показники ГСР та ПТСР у деяких випадках є наслідком свідомого контролю відповідей під час роботи з методиками ОТС та ОСАДА).

Отже, можемо припустити, що справжні показники переживання стресової ситуації у представників 3-ї і 4-ї груп є деяко зміненими показниками ставлення до ситуації та самого себе у ній. Так, представники 3-ї групи демонструють наявність ознак гострого стресу і його негативних наслідків, а 4-ї – навпаки, їх маскують.

Висновок

Пілотне дослідження, яке було проведено науковцями науково-дослідного центру

Національної академії Національної гвардії України, дозволило стверджувати, що:

– серед військовослужбовців НГУ поширеними є чотири типи адаптації до перебування у стресових умовах: “прогнозуючий небезпеку” (68,38 %), “відкритий небезпеці” (21,37 %), “приймаючий роль жертви” (6,84 %), “приховуючий свій страх” (3,42 %);

– реальні показники ГСР, ПТСР можуть бути зміненими ставленням до ситуації та до самого себе у ній (наприклад, невідповідністю переживання страху власному “образу Я” чи відсутністю в “образі Я” рис борця тощо).

Список використаних джерел

1. Психологія екстремальної діяльності [Текст]: навч. посіб. / І. І. Приходько, О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора та ін.; за заг. ред. проф. І. І. Приходька. – Харків: НАНГУ, 2016. – 408 с.

2. Дьяченко, М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: Психологический аспект [Текст] / М. И. Дьяченко. – Минск, 1985. – 206 с.

3. Кондратова, В. П. Некоторые психологические показатели адаптации студентов-первокурсников к условиям обучения в вузе [Текст] / В. П. Кондратова // Вопросы вузовской педагогики, психологии и дидактики. – Воронеж: ВГПИ, 1972. – С. 27–29, 111–133.

4. Егорова, Л. Г. Методические указания по социальной и профессиональной адаптации студентов в техническом вузе [Текст] / Л. Г. Егорова. – Казань: КХТИ, 1983. – 19 с.

5. Александровский, А. Ю. Социально-стрессовые расстройства – особая группа невротических и соматоформных нарушений [Текст] / А. Ю. Александровский // Тезисы докладов XII съезда психиатров России. – Москва, 1995. – С. 142–144.

6. Архангельский, В. Г. Особенности течения психогении военного времени [Текст] / В. Г. Архангельский // Проблемы современной психиатрии / под ред. Л. Л. Рохлина. – Москва: Наука, 1948. – С. 402–409.

7. Вяткина, В. А. Динамика пограничных форм нервно-психических расстройств у участников войны в Афганистане [Текст]: автореф. дис. ... канд. мед. наук / В. А. Вяткина. – Москва, 1991. – 19 с.

8. Сидоров, П. И. Клинико-социальные особенности развития алкоголизма у ветеранов войны в Афганистане [Текст] / П. И. Сидоров, В. М. Лыткин, М. Ф. Лукманов // Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В. М. Бехтерева, 1993. – Вып. 2. – С. 5–12.

Стаття надійшла до редакції 11.12.2017 р.

Рецензент – доктор військових наук, професор Г. А. Дробаха, Національна академія Національної гвардії України, м, Харків, Україна

УДК 159.9.072

Н. И. Балан, А. С. Колесниченко, Н. В. Юрьева

ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ УКРАИНЫ К ЭКСТРЕМАЛЬНЫМ СИТУАЦИЯМ

Представлены результаты практического исследования, которое провели сотрудники научно-исследовательского центра Национальной академии Национальной гвардии Украины по изучению социально-психологических особенностей адаптации военнослужащих в экстремальных условиях служебно-боевой деятельности. Именно среди военнослужащих Национальной гвардии Украины распространены четыре типа адаптации пребывания в стрессовых условиях, в частности: “прогнозирующий опасность”, “открытый опасности”, “принимающий роль жертвы”, “скрывающий свой страх”.

Ключевые слова: адаптация, Национальная гвардия Украины, психологические особенности, экстремальная ситуация, психодиагностические методики.

UDC 159.9.072

M. I. Balan, O. S. Kolesnichenko, N. V. Yurieva

**FEATURES OF ADAPTATION OF SERVICEMEN OF NATIONAL GUARD OF UKRAINE
FOR EXTREME SITUATIONS**

Presents the results of pilot studies conducted by the staff of the scientific research centre of the National Academy of National Guard of Ukraine about the study of socio-psychological characteristics of adaptation in extreme conditions of military service. Among the military personnel of National guard of Ukraine common four types of adaptation stay in a stressful environment, which is: “predict the risk”, “open risk”, “taking the role of the victim”, “hide your fear”.

***Keywords:** adaptation, the National guard of Ukraine, psychological characteristics, extreme situation, psycho diagnostics techniques.*

Балан Микола Іванович – заступник командувача Національної гвардії України

Колесніченко Олександр Сергійович – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідної лабораторії науково-дослідного центру службово-бойової діяльності НГУ Національної академії Національної гвардії України

Юр’єва Наталія Вікторівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного центру службово-бойової діяльності НГУ Національної академії Національної гвардії України